

19. YÜZYILIN ORTALARINDA KOCAELİ SANCAĞI'NDA YAŞAYAN AİLELERİN SAHİP OLDUKLARI ÇOCUK SAYILARI

Ümit EKİN*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu üzerine çok sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte, kesin rakamlar ortaya konulabilmiş değildir. Bunun başlıca sebebi, çağdaşı olan diğer devletler gibi Osmanlı yönetiminin de doğrudan doğruya nüfus sayımı yapmayı, vergi ve asker kaynaklarını belirleyen vergi ve arazi tahrirleriyle yetinmiş olmasıdır. Osmanlı tarihinde ilk nüfus sayımı olarak kabul edilen 1831 sayımı bile sadece erkekleri hesaba kattığından eksik ve yetersizdir. Modern anlamda bir nüfus sayımının yapılabilmesi için 19. yüzyılın sonlarını beklemek gerekecektir.

Osmanlı demografi tarihi söz konusu olduğunda iç içe geçmiş başlıca iki problemin bulunduğu ileri sürülebilir. Bu noktalardan ilki Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun ne kadar olduğu, ikincisi de bir hanenin kaç kişiden oluştuğudur. 15. ve 16. yüzyıllarda imparatorluğun nüfusunun ne kadar olduğunu belirlemeye yönelik çalışmalar, Ömer Lütfi Barkan'ın "arazi ve nüfus tahrirleri" olarak adlandırdığı tahrir defterlerine dayanmaktadır. Elimizdeki tahrir defterlerinin en eskisi 15. yüzyıla ait olmakla beraber, Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılan tahrirlerde *atık* ve *kadım* defterlere atıf yapılmasından ötürü bu uygulamanın Yıldırım Bayezit zamanına kadar götürülmesi mümkündür¹. Tahrirler, herhangi bir yer fethedildikten bir süre sonra, özellikle yöre halkının sisteme adaptasyonunun sağlanmasının ardından, gelir kaynaklarının belirlenmesi ve bunların dirlik olarak dağıtılması amacıyla yapılırdı. Daha önce tahrir yapılmış yerde ise gelir kaynaklarında önemli değişimler meydana gelmiş ise 30-40 yıllık aralıklarla yeniden tahrir yapılması söz konusu olurdu. Belirli aralıklarla yapılan ayrıntılı tahrirler 1590'lara kadar devam etmiş ancak timar sisteminin hızla çözülüşüne bağlı olarak bu tarihten itibaren vazgeçilmiştir. Bu sistemin amacının nüfus sayımı olmadığı, vergi verecek hane reislerinin tespitine yönelik bir çalışma olduğu vurgulanmalıdır. Tahrir defterleri, kullanabilecek daha ayrıntılı dökümler bulunmadığı için demografi tarihi araştırmalarında başvurulan en önemli kaynak olarak kabul edilmektedir. 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarından itibaren yine klasik tahrir anlayışının bir devamı olarak nitelenen avarız tahrirleri yapılmaya başlanmıştır². Modern anlamda nüfus sayımlarının yapıldığı 19. yüzyıla kadarki Osmanlı nüfusunu belirlemeye

* Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: uekin@sakarya.edu.tr

1 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. II, Sayı: 1, 1940-41, s. 34.

2 Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalçık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 35; "Şenol Çelik, "1659-1660 (H.1070-1071) Tarihli Avarız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 2007, ss. 35-36.

yönelik araştırmalar, bahsedilen kaynakların yanı sıra cizye ve vakıf kayıtları, mevacib defterleri ile seyyahların verdikleri bilgilere dayanmak zorundadır. Ancak bu kaynaklar, doğaları gereği, nüfusun kesin olarak saptanmasına olanak tanımamaktadır. Çünkü her şeyden önce kaç hanenin vergiden muaf tutulduğu ve bir hanenin kaç kişiden oluştuğu tam olarak bilinmemektedir. Her ne kadar Barkan'ın bir hanenin 5 kişiden oluştuğu yönündeki önermesi pek çok araştırmacı tarafından kabul edilse de dönem ve mekân farklılıkları göz önüne alındığında değişik katsayıların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Nitekim Sümer 7, Cook 4,5, McGowan Semendire Sancağı'nda 3,57, Segedin'de 4,59, D'ula'da 5,26 ve Sirem'de 6 olabileceğini ileri sürmüřtür³. Son yıllarda bu hususu inceleyen çok sayıda araştırma yapılmıřtır⁴. 19. yüzyılda Balkanlarda yapılan araştırmalara göre bir Müslüman aile 5, Müslüman olmayan ailelerin ise 7 ila 9,37 kişiden oluştuğu ileri sürülmüřtür⁵. Kesin rakamı söylemek için 1880'lerde yapılan nüfus sayımlarını beklemek gerekecektir⁶.

Bir Osmanlı hanesinin 5 kişiden oluştuğu yönündeki önerme, her ne kadar kimi araştırmacılar tarafından sonraki dönemler için de kullanılıyorsa da 15 ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı hanesini tanımlamak üzere ileri sürülmüştür. Eski dünyanın üç kıtasında altı yüzyıldan fazla egemen olmuş bir imparatorluğun her dönem ve bölgesi için bu sayıyı kapsayıcı bir rakam olarak kabul etmek doğru olmayacaktır. Kaldı ki Barkan'ın da itiraf ettiği üzere 5 rakamı bilimsel metotlarla bulunmuş bir sayı olmayıp her bölgeye ve zümreye deđişebilecektir⁷. Nitekim son yıllarda yapılan çalışmalar sayesinde bu gri alan kısmen aydınlanmaya başlamıştır. Ancak bu konuda son sözü söylemek için daha uzun soluklu ve kapsamlı incelemelerin yapılması gerektiği de ortadadır.

Bu makalenin de amacı, mahkeme kayıtlarına dayanarak 19. yüzyılın ortalarında Kocaeli sancağında yaşayan ailelerin sahip oldukları çocuk sayılarını belirlemek ve şimdiye kadar yapılan araştırmaların ışığında diğer Osmanlı şehirlerindeki oranlarla karşılaştırmaktır. Bu amaçla Kocaeli'ne ait 1261-1264/1845-1848 tarihlerini kapsayan 1453 ve 1278-1281/1861-1865 tarihlerini içeren 1454 numaralı şeri'yye sicillerindeki tereke defterleri ve miras anlaşmazlıklarını içeren belgeler kullanılmıştır.

Tereke Defterleri ve Osmanlı Nüfus Tarihi Araştırmaları Açısından Önemi

Osmanlı ailesinin yapısı hakkında yapılan araştırmalarda tereke defterlerinin başlıca kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir⁸. Bilindiği üzere tereke, ölen bir kişinin ardında bıraktığı her türlü taşınır-taşınmaz mallar ile alacak, borç, hibe, vasiyet vs. için kullanılan

3 Farklı katsayılar hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İ.H. Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, Sayı: 32, İstanbul 1979, ss. 332-334.

4 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. Yüzyılın son yarısına kadarki geniş bir zaman aralığını ve Ankara, Kayseri, Konya ve Sivas başta olmak üzere Amasya, Adana, Ayntab, Diyarbakır, Edirne, Manisa ve Trabzon gibi pek çok Osmanlı şehirini kapsaması bakımından dikkate değer bir araştırma olan ve Ömer Demirel ile arkadaşları tarafından hazırlanan bir makale, yayımlandığı tarihe kadar çocuk sayıları hakkında yapılan çalışmaların bir bilançosunu sunmaktadır. Geniş bilgi için bkz: Ömer Demirel-Adnan Gürbüz-Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, Ankara 1992, ss. 97-161.

5 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırmacı, İstanbul 2003, s. 47.

6 Behar ve Duben, müşterek çalışmalarında askerî veya ekonomik amaçlar gütmeyen yalnızca Osmanlı nüfusu ve toplumu hakkında daha kapsamlı bilgiler vermeyi hedefleyen ilk sayımların 1885 ve 1907 yılı nüfus sayımları olduğunu belirtmektedirler (Alan Duben-Cem Behar, İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940, İstanbul 1996, ss. 26-30).

7 Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 1951-1953, s. 12.

8 Tereke defterleri ile ilgili başlıca şu çalışmalara bakılabilir: Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, C. III, Sayı: 5-6, s. 1-479; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin", *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, ss. 41-78; Yuzo Nagata, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981)*, ss. 1055-1062; Musa Çadırcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, Sayı: 15, Ankara 1986, ss. 145-164; Hüseyin Özdeğer, *1463-1650 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988; Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1995; Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneğinde)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

bir kavramdır. Adli-idarî görevlerinin yanı sıra kadılar, gerektiğinde miras meseleleri ile de ilgilenmek zorundaydılar. Anlaşmazlık halinde varislerin ya da varislerden birinin başvurması üzerine kadı, ölen şahsın her türlü mal varlığına el koyup bu konudaki şer'î kurallar doğrultusunda hak sahipleri arasında miras taksimi yapmak zorunda idi. Eğer ölen şahsın mirasçısı yoksa beytülmal adına terekeye el koyardı. Varislerin başka bir yerde bulunması durumunda bu malları koruma altına alırdı. Miras taksiminin yapılmasından sonra oluşturulan listeler ya şer'iyeye sicillerine kaydedilir ya da bazı büyük şehirlerde olduğu üzere müstakil defterlere geçirilirdi ki bu defterlere *tereke defterleri* ya da *muhallefat defterleri* adı verilirdi.

Bu defterlerin incelenmesi, toplumsal yaşam hakkında benzersiz bilgilere ulaşma olanağı sunmaktadır. Tereke ya da muhallefat defterlerinden vefat eden şahısların sosyal kökenleri, varsa devlet kademesindeki görevleri, sağken yaşadıkları yerin neresi olduğu (köyün veya şehrin hangi mahallesinde ikamet ettiği, aslen nereli olduğu ya da misafir olarak bulunup bulunmadığı gibi) şeklindeki bilgilerin yanı sıra bazen ölüm nedenleri bile anlaşılabilir. Ölenlerin her türlü menkul ve gayrimenkulü ile toplumsal statüleri, ailelerinin fertleri, ekonomik hayatta oynadıkları rol, ürettikleri mallar ile bunların fiyatları, evlerinden atölyelerine kadar kullandıkları eşyalar, yaşamlarını sürdürdükleri evlerin şekli, ev, bağ, bahçe ve değirmenlerin miktar ve sayılarını bu defterlere dayanarak belirleyebiliyoruz⁹.

Miras bırakılan mal varisler arasında İslam hukukunun belirlediği ilkeler doğrultusunda paylaştırılıyordu. Varisler içinde küçük yaşta çocuklar bulunması durumunda, hisselerine düşen mal varlığı veya nakit para, mahkeme tarafından atanan vasilere teslim ediliyor, bununla da yetinilmeyip vasiinin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirip getirmediği sürekli takip ediliyordu. Herhangi bir aksaklık veya suistimal durumunda vasi azledilebiliyordu. Ayrıca mirasçılardan bir ya da daha fazlası başka bir yerde bulunuyor veya nerede olduğu bilinmiyorsa¹⁰, şahıs ortaya çıkıncaya yahut akranlarının ölümüne kadar¹¹ mallarının korunması, olmazsa satılarak karşılığı olan paranın saklanması da kadının sorumluluğu dâhilindeydi.

Ölünün borçlarının ödenmesi ya da alacaklarının tahsili konusunda herhangi bir problem yaşandığında da kadı devreye girer ve mahkeme kararıyla kanıtlanan alacakların tahsilini ve borçların ödenmesini sağlardı¹².

Ölenin varisi bulunmaması halinde muhallefatı Beytülmal'a intikal ederdi. Bunun dışında, eşlerden birinin ölmesi ve başka mirasçı bulunmaması durumunda da sonuç aynı olurdu. Çünkü İslam hukukuna göre, kadın öldüğünde malının yarısı kocasına, erkek öldüğünde ise 1/4'ü karısına kalırdı. Her iki durumda da mirasçının aldığı paydan arta kalan miktar Beytülmal'a aktarılırdı. Ancak bu kuralın dışına taşan uygulamalara rastlamak mümkündür.

9 Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 1.

10 3 Receb 1103/21 Mart 1692 tarihli bir belgede Nebîzade mahallesinde ikamet ederken ölen Mahiyye bint-i Kaytas adlı bir kadının veraseti kız kardeşinin oğlu Mustafa'ya kaldığı ancak bu şahsın halen "gâib" olduğu belirtilmektedir. Merhumenin terekesi, zaman içinde değerini kaybedebileceği gerekçesiyle vasi-i muhtarının isteği üzerine sük-ı sultânide satılmıştı. Elde edilen para, techiz ve tekfin ile mahkeme masrafları düşüldükten sonra mirasçıya teslim edilmek üzere vasi-i muhtara verilmişti (Rodocuk Şer. Sic. No: 1620, s. 43-44/203).

11 17. Yüzyıla ait bir sakk mecmuasında bu konuda açıklayıcı bir kayıt bulunmaktadır. Tarafımızdan yayımlanan bu mecmuadaki 105 numaralı tutanakta, askeri taifeden olup ölen bir şahsın verasetinin o anda nerede olduğu bilinmeyen oğluna kaldığı, fakat merhumun terekesinden bir kısmının zayi olma ihtimali bulunduğundan satılarak karşılığı olan meblağ, varis sağ olarak ortaya çıkıncaya veya yaşadığı köydeki akranlarının ölümüne kadar beytülmal emini tarafından korunmasının gerektiği ifade edilmektedir. Nitekim bu karar doğrultusunda hareket edilmiş ve merhumun terekesi müzayede ile satılarak parası beytülmal emini Şaban Beşe'ye teslim edilmiştir; Sözü edilen uygulama için bkz: Ümit Ekin, *Kadı Buyurdu Kâtip Yazdı, Tokat'a Dair Bir Sakk Mecmuası*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, ss. 125-126.

12 Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 2.

İslam hukuku, kişilere mallarının üçte birini istediği şekilde vasiyet edebilme hakkını tanımıştı. Bununla beraber, varislerin müsaade etmesi veya başka varisin bulunmaması halinde sözü edilen oranın üstüne çıkılabileceği ve İslam hukukunun buna karşı çıkmadığı biliniyor¹³.

Tereke sahibi ölümünden önce bir vasiyette bulunmuş ve bu vasiyet varisleri tarafından yerine getirilmemişse, mahkemeye başvurulması halinde kadı, vasiyetin gereğinin yapılmasını sağlamak için karar çıkartabilirdi.

Osmanlılarda *askerî* ve *beledî* olmak üzere iki tür kassâm bulunmaktaydı. Askerî kassâmlar, *askerî* olarak tanımlanan mansıb, cihet ve berât sahibi bütün görevlilerin, beledî kassâm ise bunlar dışındaki sivil kişilerin terekelerine bakmakla yükümlüydü. Askeri sınıf mensuplarının sayıca çok olduğu yerlerde, askeri kassam denilen ve doğrudan doğruya kadıaskerler tarafından atanan özel görevliler bulunmaktaydı. Bunlar kendi görev ve sorumluluk alanına giren kişilere ait terekeleri ayrı defterler halinde tutmaktaydı¹⁴. Askeri sınıfa dâhil olmayan ve en belirgin özelliği, her türden ve cinsten vergiyi devlete ödemekle mükellef olan reayadan biri öldüğünde ise beledî ya da şehri adı verilen kassamlar devreye girerdi. Bu görevliler, ilgili yerin kadısına bağlıydı ve kadının nezaretinde ölen reayanın tereke işlerini yerine getirerek kadılara ait olan vergileri toplardı. Terekenin sayımı, gerekiyorsa satılarak nakde çevrilmesi ve şer'iyeye sicillerine kaydedilecek hale getirilmesi beledî kassamların göreviydi¹⁵.

Nüfus bakımından küçük ölçekli ya da askeri sınıfın sayıca az olduğu yerlerde ayrı bir askeri kassamın bulundurulmasına gerek duyulmayabiliyordu. Bu durumda kadıaskerler adına askeri sınıf mensuplarına ait miras taksimi işlemlerinden elde edilen çeşitli resim ve harçlar, söz konusu kazadaki kadı kassamı tarafından toplanarak yerine ulaştırılıyordu¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde kadılar devletten maaş almıyorlardı. Bunun yerine, hem geçimlerini hem de mahkeme personelinin maaşlarını, mahkemede görülen dava ve yapılan işlemler karşılığında almış oldukları ücretten karşılıyorlardı. Kadı ya da naiplerin düzenlemiş oldukları belgelerden almış oldukları ücretler *kitâbet-i kadı* olarak adlandırılıyor ve önemli bir yekûn oluşturuyordu. Ölenlerin arkalarında bıraktıkları malların sayımı ve paylaşılması karşılığında alınan resm-i kısmet ise sözü edilen kalemler arasında en çok gelir getirenlerden biriydi¹⁷.

Tereke defterlerinin bahsedilen önemine rağmen, şehrin ekonomik potansiyelini tam olarak yansıttığı konusunda kuşku bulunmamaktadır. Bu husustaki şüpheleri dile getiren isimlerin başında İlber Ortaylı gelmektedir. Ortaylı, miras meselesinin ailevi bir sır olduğunu, dolayısıyla bazı hususların gizlenebileceğini söylemektedir. Rodosçuk'a dair yapmış olduğu bir inceleme sırasında, tesadüfen karşısına çıkan başka belgelerle birlikte karşılaştığında, kimi tereke kayıtlarına yansıyan mal-mülk dökümlerinin tam olarak gerçeği yansıtmadığını tespit ettiğini söylemektedir¹⁸. Bununla birlikte yazar, terekelerin bir şehirdeki halkın iktisadi vaziyetini tam olmasa da yaklaşık olarak verebileceğini eklemektedir¹⁹.

13 Arif Bilgin-Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukâataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20) 2010/2, ss. 15-16.

14 Ömer Barkan, a.g.m., s. 4.

15 Ömer Barkan, aynı yer.

16 Ömer Barkan, aynı yer.

17 Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995, ss. 39-40.

18 İlber Ortaylı, "Kent Tarihlerinde Kaynak Sorunu", *Kent Tarihçiliği*, Kent Tarihleri Atölyesi, Toplu Konut İdaresi/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, ss. 111-115; Aynı Yazar, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İkinci Basım, İstanbul 2001, s. 85.

19 İlber Ortaylı, a.g.m., s. 113.

Tereke defterlerindeki verilerin güvenilirliğine yönelik bir başka itiraz da Fatih Bozkurt'tan gelmiştir. Bozkurt, kaydedilme gerekçeleri açıkça belirtilmediği için hangi terekelerin mahkemeye intikal ettiğinin tam olarak bilinemediğini, dolayısıyla bu defterlerin içerdiği verilerin ihtiyatla kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır²⁰.

Bu eksikliklerine rağmen, Osmanlı toplumsal yapısı ve özellikle ailesi hakkında çalışanların dönüp dolaşp yeniden müracaat edecekleri kaynakların başında tereke/muhallefat defterleri gelmektedir.

Mahkeme kayıtları incelendiğinde, miras bölüşümüyle ilgili tereke defterlerinin dışında başka belge türlerinin de olduğu görülmektedir. Örneğin, mahkemenin herhangi bir dahli olmaksızın mirası paylaşan hak sahipleri yapılan işlemi tescil ettirmek üzere mahkemeye başvurabiliyorlardı. Mirasçıların birbirlerini ibra ettiklerine dair hazırlanan tutanaklar, içerdiği bilgiler açısından ailenin büyüklüğünü anlamamıza yardımcı olan kaynaklar arasında yer almaktadır.

Çocuk Sayıları

Şer'iyye sicillerinde rastlanan diğer belge türlerinde olduğu gibi tereke defterleri de ölen kişinin kimliğinin (hangi şehirden olduğu, babasının adı, oturduğu mahalle gibi) tespiti ile başlamakta, ardından mirasçıların listesi sunulmaktadır. Bu listede yer alan eş, çocuk, anne-baba, kardeş ve diğer akrabaların isimleri sayesinde ailenin kimlerden oluştuğunu ve hanenin büyüklüğünü öğrenebilmekteyiz. Yaklaşık olarak 1845-1848/1861-1865 yıllarını kapsayan 1453 ve 1454 numaralı Kocaeli şer'iyye sicillerinde yer alan tereke defteri ve miras paylaşımı ile ilgili davalarda yer alan bilgiler aşağıdaki tablolarda ayrıntılı gösterilmiştir. Tabloların hazırlanması sırasında şöyle bir yöntem izlenmiştir. Önce şehirde oturan Müslümanlar ile köylerde oturan Müslümanlar, sonra şehirde oturan gayrimüslimler ile köylerde oturan gayrimüslimler ayrı ayrı gruplandırılmış, ardından da Müslümanlar ve gayrimüslimler ayrı başlıklar halinde değerlendirilmiştir. En sonundan kaza sakinleri dinsel farklılıklarına bakılmaksızın tek bir kalemde incelenmiştir. Bu sayede gruplar arasındaki muhtemel farklılıkların ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Tablo 1: Şehirde Oturan Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	Aile Sayısı	Çocuk Sayısı	Yüzdesi
Çocuksuz	13	-	16,6
1 Çocuk	27	27	34,6
2 Çocuk	17	34	21,8
3 Çocuk	16	48	20,5
4 Çocuk	4	16	5,1
5 Çocuk	-	-	-
6 Çocuk	1	6	1,3
Toplam	78	131	99,9

İzmit şehir merkezinde yaşayan 78 Müslüman aileye ait tereke defterinden ya da davadan derlenen veriler şu şekildedir. Çocuklu aile sayısı 13, tek çocuklu 27, 2 çocuklu 17, 3 çocuklu 16, 4 çocuklu 4, 5 çocuklu 0 ve 6 çocuklu 1 aile bulunmaktadır. Toplam çocuk sayısı 131'dir. Bunların 56'sı kız, 75'i erkektir. Birbirlerine oranı % 42,75'e % 57,25'dir. Aile başına düşen çocuk sayısı 1,8'dir.

20 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 54 (2011/2), İstanbul 2012, s. 102 vd.

Tablo 2: Köylerde Oturan Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	Aile Sayısı	Çocuk Sayısı	Yüzdesi
Çocuksuz	9	-	9
1 Çocuk	23	23	23
2 Çocuk	29	58	29
3 Çocuk	15	45	15
4 Çocuk	9	36	9
5 Çocuk	10	50	10
6 Çocuk	3	18	3
7 Çocuk	1	7	1
8 Çocuk	1	8	1
Toplam	100	245	100

Kocaeli Sancağı'na bağlı köylerde yaşayan 100 Müslüman ailenin 245 çocuğu bulunduğu görülmektedir. Çocuksuz 9, tek çocuklu 23, 2 çocuklu 29, 3 çocuklu 15, 4 çocuklu 9, 5 çocuklu 10, 6 çocuklu 3, 7 çocuklu 1 ve 8 çocuklu 1 aile bulunmaktadır. Toplam çocuk sayısı 245'tir. Bunlardan 116'sı kız, 129'u da erkektir. Birbirlerine oranı % 47,3'e % 52,7'dir. Ortalama çocuk sayısı 2,45'dir.

Tablo 3: Şehirde Oturan Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	Aile Sayısı	Çocuk Sayısı	Yüzdesi
Çocuksuz	4	-	20
1 Çocuk	4	4	20
2 Çocuk	1	2	5
3 Çocuk	1	3	5
4 Çocuk	5	20	25
5 Çocuk	3	15	15
6 Çocuk	2	12	10
Toplam	20	56	100

İzmit şehir merkezinde ikamet eden Gayrimüslimlere (Ermeni ve Rum) ait 20 tereke tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, çocuksuz 4, tek çocuklu 4, 2 çocuklu 1, 3 çocuklu 1, 4 çocuklu 5, 5 çocuklu 3 ve 6 çocuklu 2 aile mevcuttur. 22'si kız, 34'ü de erkek olmak üzere toplam 56 çocuk mevcuttur. Kız ve erkek çocukların birbirlerine oranı % 39,3'e % 60,7'dir. Aile başına 2,8 çocuk düşmektedir.

Tablo 4: Köylerde Oturan Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	Aile Sayısı	Çocuk Sayısı	Yüzdesi
Çocuksuz	5	-	5,6
1 Çocuk	17	17	19,1
2 Çocuk	18	36	20,2
3 Çocuk	16	48	17,9
4 Çocuk	12	48	13,5
5 Çocuk	13	65	14,6
6 Çocuk	2	12	2,2
7 Çocuk	4	28	4,5
8 Çocuk	2	16	2,2
Toplam	89	270	99,8

Kocaeli Sancağı'ndaki köylerde ikamet eden Gayrimüslim ailelere ilişkin veriler incelendiğinde çıkan sonuçlar şu şekilde değerlendirilebilir. İncelenen belgelerde rastlanan toplam 89 aileden 5'i çocuksuz, 17'sinin tek, 18'inin 2, 16'sının 3, 12'sinin 4, 13'ünün 5, 2'sinin 6, 4'ünün 7 ve 2'sinin 8 çocuğu vardır. 270 çocuktan 125'i kız, 145'i erkektir. Birbirlerine oranı % 46,3'e % 53,7'dir. Aile başına düşen çocuk sayısının 3,03 olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Kocaeli Sancağı'nda Yaşayan Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	Aile Sayısı	Çocuk Sayısı	Yüzdesi
Çocuksuz	22	-	12.3
1 Çocuk	50	50	28.1
2 Çocuk	46	92	25.8
3 Çocuk	31	93	17.4
4 Çocuk	13	52	7.3
5 Çocuk	10	50	5.6
6 Çocuk	4	24	2.2
7 Çocuk	1	7	0.5
8 Çocuk	1	8	0.5
Toplam	178	376	99.7

5 numaralı tabloda İzmit şehrinde ve Kocaeli Sancağı'na bağlı köylerde yaşayan Müslümanlar birlikte değerlendirilmiştir. Bu tablodan elde edilen verilere göre, 22 aile çocuksuz, 50 aile tek, 46'sı 2, 31'i 3, 13'ü 4, 10'u 5, 4'ü 6, 1'i 7 ve 1'i de 8 çocukludur. 376 çocuğun 172'si kız, 204'ü erkektir. Birbirlerine oranları % 45,7'ye %54,3'tür. Her aileye 2.11 çocuk düşmektedir.

Tablo 6: Kocaeli Sancağı'nda Yaşayan Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları

Gruplar	Aile Sayısı	Çocuk Sayısı	Yüzdesi
Çocuksuz	9	-	8,2
1 Çocuk	21	21	19,3
2 Çocuk	19	38	17,4
3 Çocuk	17	51	15,6
4 Çocuk	17	68	15,6
5 Çocuk	16	80	14,7
6 Çocuk	4	24	3,6
7 Çocuk	4	28	3,6
8 Çocuk	2	16	1,8
Toplam	109	326	99,8

Kocaeli Sancağı'ndaki köylerde ve İzmit şehir merkezinde ikamet eden gayrimüslimlere ait bilgiler birlikte incelendiğinde ortaya şu sonuçlar çıkmıştır. 109 ailenin 9'unun çocuğu yokken 21'inin tek, 19'unun 2, 17'sinin 3, yine 17'sinin 4, 16'sının 5, 4'ünün 6, yine 4'ünün 7 ve 2'sinin 8 çocuğu mevcuttur. Gayrimüslim ailelerin sahip oldukları 326 çocuktan 147'si kız, 179'u da erkektir. Toplamda kızların oranının % 45,1, erkeklerin oranının ise % 54,9 olduğu anlaşılmaktadır. Tablodaki bilgiler, aile başına 2,99 çocuk düştüğünü ortaya koymaktadır.

Tablo 7: Kocaeli Sancağında Yaşayan Ailelerin (Müslüman-Gayrimüslim) Çocuk Sayıları

Gruplar	Aile Sayısı	Çocuk Sayısı	Yüzdesi
Çocuksuz	31	-	10,8
1 Çocuk	71	71	24,7
2 Çocuk	65	130	22,6
3 Çocuk	48	144	16,7
4 Çocuk	30	120	10,5
5 Çocuk	26	130	9,1
6 Çocuk	8	48	2,8
7 Çocuk	5	35	1,7
8 Çocuk	3	24	1,1
Toplam	287	702	100

Son tabloda Kocaeli Sancağı'nda yaşayan Müslümanlarla Gayrimüslimlere ilişkin veriler ikamet yerine bakılmaksızın topyekûn değerlendirilmiştir. Müslümanların çocuk sayısı ortalaması 2.11, gayrimüslimlerin 2.99'dur. Müslüman ve gayrimüslimlerinki birlikte değerlendirildiğinde 2.45'lik bir oran ortaya çıkmaktadır. Çocukların cinsiyeti açısından bakıldığında 324 kız, 382 erkek olduğu görülmektedir. Birbirlerine oranı yaklaşık % 46'ya % 54'tür.

Bütün tablolardan elde edilen sonuçlar göz önüne getirildiğinde bazı soruların yanıtlanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu sorulardan ilki, sayıları eşit ve eşite yakın olması gerekirken mirastan pay alacak kızların erkeklerden daha az olması nasıl açıklanabilir? Üstelik hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimlere ait sonuçların aynı çıktığını görüyoruz. Bu farkın nedeni ne olabilir? Bu araştırmada kullanılan verilerin sayısal olarak görece düşük olduğu bir gerekçe olarak ileri sürülse bile daha fazla veriye dayanılarak yapılan çalışmalarda da benzer sonuçların ortaya çıkması²¹ bir tesadüf müdür?

Mirasçılar arasındaki kadınların sayılarının erkeklerden niçin düşük olduğu yönündeki sorunun cevabını arayanların başında Layish gelmektedir. O'nun çeşitli hileler veya hibeler nedeniyle hak sahibi kadınların mahkeme kayıtlarına yansımamış olabileceği yönündeki iddiası hiç de akıl dışı görünmemektedir²². Özellikle erkek kardeşe yapılan hibeler sırasında kadınların, ayrıca bir mahkeme harcı ödememek için mahkemeye gitmediği sonucu çıkarılabilir. Ya da kız çocuklarının yokmuş gibi gösterilmiş olması da mümkündür. Ne yazık ki tereke defterleri bu soruları açıklığa kavuşturacak malumatı sunmamaktadır.

Çocuk sayıları açısından bakıldığında elde edilen oranın diğer şehirler hakkında yapılan araştırmalarda ortaya çıkan rakamlarla uyumsuz olduğu söylenemez. Örneğin İstanbul'da 17. yüzyılda 2,18²³, 1785-1875 arasında 2,5²⁴, 17. yüzyılda Bursa'da 2,15²⁵, Balıkesir şehir merkezinde 2,1, köylerinde 2,4²⁶, 17. yüzyılın sonlarında Rodosçuk'ta 2,03²⁷, Kıbrıs'ta 18.

21 Örneğin bkz. Ömer Barkan ve Hüseyin Özdeğer.

22 A. Layish, *Women and Islamic Law in a Non-Muslim State*, Jerusalem 1975, s. 290 vd.'den nakleden: Haim Gerber, "Social Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No.3 (Nov., 1980), s. 232 ve 242.

23 Said Öztürk, *a.g.e.*, s. 114.

24 Bozkurt, *a.g.m.*, s. 7.

25 Haim Gerber, *a.g.m.*, s. 241 ve 244. 1463-1640 arasındaki zaman diliminde aile başına Bursa şehir merkezinde 1,85, askeri sınıf mensuplarında 2,17 ve köylerde 2,86 çocuk düşmektedir (Hüseyin Özdeğer, *a.g.e.*, s. 55).

26 Abdülmecit Mutağ, *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2002, ss. 101-102. 17. yüzyılın ilk yarısındaki Balıkesir üzerine yapılan bir incelemede ise bu oran 1,85 olarak çıkmıştır (Mustafa Murat Öntuğ, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Selçuk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2003, ss. 166-167). Mutağ'ın 370, Öntuğ'un ise 130 tereke kaydına dayanarak sözü edilen sonuçlara ulaşması aradaki farkın nedeni olabilir.

27 Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, C. I, Ed. Zeynep İskefiyeli-M. Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2013, s. 576.

yüzyılın ikinci çeyreğinde Müslümanlar arasında 2,49, gayrimüslimler arasında 2,45²⁸, ikinci yarısında Müslümanlar arasında 2,15²⁹ 1699-1750 yılları arasında Konya’da 2,87³⁰, 17.-18. yüzyıllarda Kuzeybatı Anadolu’da (Tosya, Çankırı, Kastamonu) 2,8³¹, 1700-1730 diliminde Ankara’da Müslümanlarda 2,4, gayrimüslimlerde 2,7³², 18. yüzyılda Sinop’ta 2,15³³, 1746-1789 yılları arasında Trabzon’da 2,02³⁴, Ayıntab’da 17. yüzyılda ilk yarısında 2,85³⁵ 18. yüzyılın ikinci yarısında şehir merkezinde 2,1³⁶, 18. yüzyılın ilk yarısında Şam’da 2,2, aynı yüzyılın ortalarında Halep’te 4,8’dir³⁷. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısını içeren dönemde ise şu sonuçlara ulaşılmıştır: Adana’da 2,89, Amasya’da 2,33, Ankara’da 2,55, Ayıntab’da 2,57, Diyarbakır’da 1,54, Edirne’de 2,76, Kayseri’de 2,43, Konya’da 2,33, Manisa’da 2,02, Sivas’ta 2,51 ve Trabzon’da 2,09³⁸. Bu rakamlara Ürdün civarında 3,7 ve Filistin’de 4,4 sayılarını da eklemek gerekmektedir³⁹. Görüldüğü üzere, birkaç yer dışında ailelerdeki çocuk sayısı 2 ile 3 arasında değişmektedir.

Sonuç

Kocaeli Sancağı’nda yaşayan ailelerin sahip oldukları çocuk sayılarının ne kadar olduğunu inceleyen bu araştırmanın sonuçları, bu konuda yapılan benzer çalışmalarla paralellik arz etmektedir. Ayrıntılarıyla gösterildiği üzere, diğer bölgelerde yaşayan Osmanlı aileleri 2 ile 3 arasında değişen sayılarda çocuğa sahipti. Kocaeli’nde ise 2,45 rakamı ile karşılaşmaktayız. Gerek Kocaeli’ne gerekse diğer bölgelere ait sayıların şaşırtıcı olduğu düşünülebilir. Çünkü genel algı Osmanlı ailesinde çok çocuk bulunduğu şeklindedir. Hatta İslam dininin çok çocuk sahibi olmayı teşvik ettiği ve Osmanlı ailesinin de bu anlayış doğrultusunda oluştuğu şeklinde iddialara dahi rastlanmaktadır⁴⁰. Ancak gelinen noktada, konunun bütün yönlerinin ortaya konulduğunu söylemek oldukça iddialı olacaktır. Çünkü her şeyden önce Osmanlı dönemindeki doğurganlık oranı hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. Dolayısıyla bir ailede kaç çocuğun doğduğunu ve bunlardan kaçının öldüğünü bilmiyoruz. Çocuk sayısının azlığının nedenini, doğurganlık oranının düşüklüğüne değil de ölüm oranının yüksek oluşuna bağlamak gerekmektedir. Bu varsayımın dikkate alınması gerektiği ortadadır. Beslenme yetersizlikleri, salgın hastalıklar ve günümüzde birer aşyla önenebilir hastalıkların çocukları kırıp geçirmiş olması da muhtemeldir.

Ayrıca diğer yerleşim yerlerinde olduğu gibi, Kocaeli’nde de çocuksuz ailelerin oranının yüzde 10’dan fazla olması gözden uzak tutulmaması gereken bir olgudur. Neredeyse her 10 aileden birinin, hatta daha fazlasının hiç çocuğu yoktu. Kısırlık tedavisinin yapılamadığı ya da ilkel yöntemlerle üstesinden gelinmeye çalışıldığı bir çağda bu oranın şaşırtıcı olmadığı söylenebilir.

- 28 Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs’ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006, ss. 182-183.
 29 Mehmet Demiryürek, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs’ta Aile”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 50, İstanbul 2010, s. 94.
 30 Hayri Erten, *Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 94.
 31 Ahmet Kankal, “17. Ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu’da Sosyal Hayat (Şer’iyye Sicillerine Göre)”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 15, İzmir 2000, s. 57.
 32 Ömer Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, C. LIV, Sayı: 211, s. 952.
 33 İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği”, *Türkler*, C. XIV, s. 31.
 34 Bu rakamın dayandığı tereke sayısı oldukça sınırlıdır ve sadece 41 tane dir. Geniş bilgi için bkz: Melek Öksüz, *1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, ss. 241-242.
 35 Hülya Canbakkal, *17. Yüzyılda Ayıntab, Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, Çev. Zeynep Yelçe, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 225.
 36 Zeynel Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayını, Gaziantep 2004, s. 36.
 37 Bozkurt, aynı yer.
 38 Ömer Demirel vd, s. 118.
 39 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, ss. 90-91.
 40 Hayri Erten, *a.g.e.*, s. 93.

Tablolardaki sonuçlar, Kocaeli sancağında yaşayan gayrimüslimlerin sahip oldukları çocuk sayısının Müslümanlara oranla daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Şimdiye kadar yapılan araştırmaların ışığında ortaya konan sayılar, aynı durumun yukarıda işaret edilen yerleşim yerlerinin çoğu için de geçerli olduğunu göstermektedir. Oranlar arasındaki fark nereden kaynaklanmaktadır? Kanıtlanmaya muhtaç olmakla birlikte Müslüman ve Gayrimüslimlerin uyguladıkları tedavi yöntemlerinin aynı olmamasından ya da psikolojik nedenlerden ötürü farklı sonuçların meydana geldiğini ileri sürmek belki mümkündür. Ancak yeni araştırmalar yapılmadıkça bu savların birer teoriden öteye gidemeyeceği açıktır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Kocaeli Şer'iyye Sicilleri No: 1453, 1454.

II. Makaleler ve Kitaplar

Barkan, Ömer Lütfi, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 1951-1953, ss. 1-26.

Barkan, Ömer, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, C. III, Sayı: 5-6, 2. Baskı, Ankara 1993, ss. 1-479.

Bilgin, Arif -Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârisiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytümâl Mukâataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20) 2010/2, ss. 1-31.

Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneğinde)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

Bozkurt, Fatih, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, Sayı: 54 (2011/2), İstanbul 2012, ss. 91-120.

Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin", *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, ss. 41-78.

Çadırcı, Musa, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, Sayı: 15, Ankara 1986, ss. 145-164.

Çelik, Şenol, "1659-1660 (H.1070-1071) Tarihli Avarız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 2007, ss. 33-66.

Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, C. LIV, Sayı: 211, ss. 945-961.

Demirel, Ömer-Adnan Gürbüz-Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, Ankara 1992, ss. 97-161.

Demiryürek, Mehmet, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Aile", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, Sayı: 50, İstanbul 2010, ss. 87-120.

Duben, Alan-Cem Behar, İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940, İstanbul 1996.

Ekin, Ümit, *Kadı Buyurdu Kâtip Yazdı, Tokat'a Dair Bir Sakk Mecmuası*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Ekin, Ümit, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, C. I, Ed. Zeynep İskefiyeli-M. Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2013, s. 567-580.

Erten, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Gerber, Haim, "Social Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No.3 (Nov., 1980), ss. 231-244.

Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, C. XIV, ss. 28-40.

Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, İ.H. Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, Sayı: 32, İstanbul 1979, ss. 331-348.

- Kankal, Ahmet, "17. Ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu'da Sosyal Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 15, İzmir 2000, ss. 31-74.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.
- Mutaf, Abdülmecit, *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2002.
- Nagata, Yuzo, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981)*, ss. 1055-1062.
- Ortaylı, İlber, "Kent Tarihlerinde Kaynak Sorunu", *Kent Tarihçiliği*, Kent Tarihleri Atölyesi, Toplu Konut İdaresi/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, ss. 111-115.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İkinci Basım, İstanbul 2001.
- Öksüz, Melek, *1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.
- Öntuğ, Mustafa Murat, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Selçuk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2003.
- Özdeğer, Hüseyin, *1463-1650 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.
- Özel, Oktay, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalçık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, ss. 33-50.
- Özkul, Ali Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006.
- Özlu, Zeynel, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayını, Gaziantep 2004.
- Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.